

*Лизогуб Я.Г., кандидат юридичних наук,
доцент, начальник відділу міжнародних
зв'язків Луганського державного
університету внутрішніх справ імені
Е.О.Дідоренка,
м. Луганськ, Україна*

ЗАБОРОНА ПОСЯГАНЬ НА ВОЛЮ ТА ГІДНІСТЬ ЛЮДИНИ ПІДКУТОМ ЗОРУ ПАМ'ЯТОК ВІТЧИЗНЯНОГО ПРАВА

PROHIBITION OF THE CRIMES AGAINST HUMAN FREEDOM AND DIGNITY FROM THE POINT OF THE NATIONAL LAW RELICTS

Стаття касається вопросов правової охорони человека от посягательств на свободу и достоинство в памятниках права досоциалистического периода. Анализируются документы, начиная с XI столетия. При этом каждый из актов изложен в сравнительном аспекте в отношении предыдущих.

Стаття стосується питань правової охорони людини від посягань на її волю та гідність у пам'ятках права дорадянського періоду. Аналізуються документи, починаючи з XI сторіччя.. При цьому кожен з актів викладено в порівняльному аспекті щодо попередніх.

The article concerns to the questions of law security of Human for the crimes against his freedom and dignity in concrete relics of law pre-Soviet period. The author analyzes documents from XI century. So, every act is compared with previous acts.

Перші свідчення про таку заборону знаходимо у Розширеній редакції Руської Правди. Звісно, її норми не були повною мірою виявом правового захисту людини від посягань на волю та гідність, і скоріше демонструвала спробу ліквідувати свавілля і впорядкувати відносини вільної та залежної частин Київської Русі, утім, навіть під таким кутом зору встановлення заборони можна вважати елементом правового регулювання посягань на цінності, що розглядаються.

Так, статтею 61 Правди передбачалась відповідальність за продаж закупа¹. Причому, її – відповідальності – зміст полягав не лише в суворому фінансовому покаранні продавця, але й в установленні певної реституції, відповідно до якої угода про продаж визнавалась недійсною, а закуп отримував свободу від господаря, який продав його. Утім, продаж (ст. 38) чи викрадення холопа (челяденина)² (ст. 29, 38, 113) хоча й карались застосуванням щодо винного фінансових санкцій, але не через посягання на волю чи гідність. Холоп (челядинин) вважався річчю, а тому заволодіння ним становило, умовно кажучи, злочин проти власності.

1

Мова йде про напівзалежних селян.
Абсолютно залежний клас селян.

Трохи розширив коло потерпілих від викрадень Устав князя Ярослава, який, як вважають історики, був доповненням до Руської Правди. Згідно зі ст. 2 цієї пам'ятки права заборонялось викрадення нареченої. З огляду на те, що Устав не зробив акцент на соціальному статусі жінки, можна припустити, що в такий спосіб було встановлено заборону саме незаконному впливу на волю людини та її гідність. Подібну логіку віддзеркалює й припис, зафіксований у п. 4 ч. 1 ст. 11 Смоленської уставної грамоти 1136 року, яким заборонялось викрадення нареченої.

Утім, такі серйозні історичні правові акти, як Смоленська судна грамота 1397 в редакції 1467 року та Новгородська судна грамота 1471 року, які в оригіналах і майже з повними текстами дійшли до наших днів, на жаль, жодних заборон явищам, що нас цікавлять, не містили.

Чергові свідчення спроб правового врегулюванні захисту людини від посягань на волю та гідність знаходимо у Статуті Литовському 1529 року. У статті [6] 5 розділу одинадцятого Статуту записано, що християни не повинні перебувати в неволі в татар чи євреїв. Якщо ж трапилось, що татарин чи єврей купив чи взяв як заставу християнина, то останнього слід звільнити. Але, правила звільнення були різними. Зокрема, якщо куплена людина була продана навечно чи народилась він купленої жінки, то вона могла стати вільною лише після того як з моменту настання свого повноліття відпрацює на господаря. Цією статтею також встановлювалось, що людина передана татарину чи єврею під заставу мала відпрацювати суму цієї застави і ставала після цього вільною. Містив Статут й інші норми про захист людини від посягань на її волю [7] 6, [11] 10, але як і в попередній статті, так і в попередніх пам'ятках права захисту піддано було лише вільних, навіть, якщо вони самі себе продали в рабство, чи їх продали туту через голод. Відпрацювавши такі люди ставали вільними. Челядь під таким правовим захистом не перебувала, бо розглядалась як річ, яку могли передавати від одного другому кілька разів.

Водночас, ці правила не стосувались челяді. Якщо така категорія людей придбавалась татарами чи євреями, то назавжди залишалась поневоленою.

Отже, у черговий раз бачимо диференціацію меж захисту, які не було змінено й з прийняттям Соборного уложення 1649 року. Не зважаючи на спроби захистити певну категорію людей³, поневолених татарами чи мешканцями Поволжі від продажу (ст. 97 глави XX), цей документ не наклав заборону на продаж холопів чи іновірців. Навпаки, відповідно до статей 97, 98-99 глава XX їхня купівля-продаж урегульовувалась нормативно. До того ж, окремими нормами, зокрема статтею 19 глави XI установлювались правила оформлення купівлі жінок під час одруження. Єдиною можливою умовою отримання свободи нижчою кастою суспільства – холопами та кріпаками було звільнення їх з полону ст. 4-7 глави VII.

Гортаючи сторінки історії вітчизняного права, опиняємось на шпальтах Артикулу воїнського 1715 року, прийнятого за часів Петра Великого. Це, безспірно, визначна правова пам'ятка з огляду на різні її норми. Вона не замінила Соборного уложення 1649 року, і була чинною паралельно з ним, урегулювавши певні відносини, які не знайшли свого відбиття в останньому. Артикул Петра I загалом був спрямований на вирішення питань військової служби. Водночас, деякі його положення віддзеркалювали й захист людини від посягань на її волю. Так, відповідно до арт. 187 покаранню у вигляді відтину голови підлягаю будь-хто, якщо він викрав і продав людину. Норма не конкретизує соціальний статус потерпілого, отже, можна припустити, що ним могла бути будь-яка людина.

Серйозний прорив у юриспруденції того часу було започатковано з моменту прийняття та введення в дію Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року. По суті, це був перший нормативний акт, у якому законодавець того часу кодифікував кримінальне право. Уложення вельми громіздке за текстом, вельми складне для використання, проте ці незручності компенсуються єдністю форми та місця кримінально-правових норм. Уложення двічі було піддано змінам (у 1885 і 1903 роках), які значно модернізували першу редакцію, утім дух і напрямок законодавчої думки в ньому залишився початковий.

Уложення 1845 року містило багато норм про відповідальність за викрадення людини, її продаж чи інші угоди стосовно неї, за незаконне позбавлення волі тощо. Звісно, з огляду на ті часи, Уложення спадкувало логіку диференціації захисту людини у своїх попередників,

унаслідок чого його норми по-різному реагують на того чи іншого представника класового суспільства. Так, статтями 1869-1872, 1874, 1876 (де більшим, де меншим ступенем) непрямо врегульовано питання володіння, купівлі, продажу, застави тощо кріпаків. Зрозуміло, що в цих статтях викладено склади певних злочинів, але ними хоча й встановлено кримінальну відповідальність за вищезазначені дії, але вектор репресії спрямований не на неприпущення чи попередження вищезазначених явищ, а на неприпустимість певних порушень під час їх здійснення. Наприклад, забороняється продаж кріпака чужій особі (ст. 1876), або карається особа, яка, зокрема, купує кріпака, не маючи для цього відповідного права (ст. 1869).

Водночас, достатньо в Уложенні й дійсно захисних положень, які, правда, стосуються вільних людей. Так, відповідно до статей 2025, 2027-2030 диференційовано встановлено кримінальну відповідальність за незаконне позбавлення волі, а статтями 2040, 2072, 2074 – за викрадення жінки. Статтями 1860 і 1861 уведено заборону продажу людини, чи іншої її передачі, а також торгівлі африканськими неграми. Що ж до статей 1857 і 1858, то ними висвітлюються приписи про покарання фактів викрадення малюків як з метою укрити їх походження, так і без такої мети. Останні норми певною мірою віддзеркалюють прагнення криміналізації фактів підміни дитини.

Наступна редакція Уложення значно скоротила його текст і зміст. Вона врахувала не тільки наслідки Селянської реформи 1861 року, скасувавши норми про кріпацтво, але й буржуазні віяння Заходу, вивівши в такий спосіб правовий захист людини на новий, хоча і класовий, але абсолютний рівень. Утім, більш менш сучасного вигляду за формою і змістом Уложення набуло лише після кримінально-правової реформи 1903 року. Її наслідком стала остання, третя редакція Уложення.

Норми Уложення 1903 року, на відміну від попередників, у майже сучасній манері відтворили заборону діянь, що становлять посягання на волю, честь і гідність людини.

Отже, статтями 498-499 передбачено основні та кваліфіковані види незаконного позбавлення волі з уведенням як ознаки терміну утримання потерпілого. Уперше за всю попередню історію вітчизняного права встановлено відповідальність за позбавлення волі психічно здорової людини в лікарні для психічно хворих осіб на зразок сучасної ст. 151 КК

України. Більш технічно та юридично грамотно оформлено заборону продажу та передачі в рабство (п. 1 ст. 501), а також заборону торгівлі неграми (п. 2 ст. 501). На відміну від редакцій 1845 і 1885 років диференційовано незаконні дії з приводу дитини. У новій редакції законодавець уперше відмежував викрадення та приховування дитини (п. 1 ст. 502) від підміни дитини (п. 2 ст. 502), а також уперше увів заборону використання дитини для жебрацтва (ч. 2 ст. 502). Варто, однак, зазначити, що така заборона передбачена лише якщо дитину викрали, приховали чи підмінили, утім це значне досягнення кримінального права того часу. Не обійшло стороною Уложення й факти викрадення жінки. Причому тут державна реакція також розподілилась залежно від віку (14-16, 16-21) та згоди/незгоди потерпілої (пункти 1-3 статті 505), так і мети одруження (ст. 506). Цікавим можна вважати й норму про, зокрема насильницьке примушування батьками чи опікунами потерпілого до чогось, що порушує права останнього (ст. 507). Певною мірою тут можна побачити спробу законодавця встановити відповідальність за експлуатацію дитини. Хоча й не менш цікавими виглядають норми про заборону експлуатації жінки в сексуальній сфері (статті 526-528), але вони лише частково відтворюють сучасні аналоги, передбачені в статтях 149 і 303 КК України.

Отже, як бачимо, попри історичну неоднозначність підходів до правового захисту волі та гідності людини, еволюція юридичної думки крок за кроком детермінувала державну необхідність охорони будь-якої людини від посягань на її фундаментальні права, що в кінці кінців призвело до конституційного закріплення їх непорушності. Чинна ж заборона втручань у свободу реалізації цих прав є одним із завдань Кримінального кодексу України

Ключевые слова: свобода, достоинство, охрана человека, памятники права.

Ключові слова: воля, гідність, охорона людини, пам'ятки права.

Key words: freedom, liberty, dignity, security of human, relicts of law.